

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА І ЗАХІД¹

Київська держава постала на терені, який самою природою був призначений відогравати видатну ролю в історії світової культури. Тут перепліталися впливи Сходу й Заходу, Півночі та Півдня. Великі торговельні, а разом з тим і культурні шляхи, перерізували територію майбутньої Київської Держави і сполучали Великий та Атлантийський океани, могутніші держави середньовіччя – арабський халіфат, Візантію, імперію Карла Великого, Скандинавію. Україна IX–XII ст. була тим вузлом, який в’язав культури цілого тодішнього світу.

Метою мого стислого нариса, який є частиною ширшої праці, є лише один бік цих багатогранних стосунків: зв’язки Київської доби історії України з Заходом.

Останні десятиліття дали надзвичайно багато для висвітлення цього важливого питання. Історики здобули могутню підтримку в археологічних дослідженнях, які з більшою об’єктивністю, ніж письмові джерела, подали правдиву картину матеріальної культури IX–XII ст.; показали рештки міст, пишних палаців, численних майстерень, у яких виробляли найвибагливіші речі. Ці знахідки примусили істориків новими очима дивитися на ступінь культури тих часів і значно зменшити вагу чужоземних впливів. Не як варварська, відстала країна живилася наша батьківщина крихтами з розкішних уcht сусідів, а як могутня, багата, з розвиненою штуркою вступала вона в тісні стосунки з сусідами.

---

¹ Наталія Полонська-Василенко (1884–1973) належить до числа найвидатніших постатей української історіографії. Вона є автором понад 200 наукових праць, переважно з історії Запоріжжя, Південної України та Української Академії Наук. Дослідниця була дійсним членом Наукового товариства імені Т. Шевченка, академіком Української Вільної Академії Наук та Міжнародної Академії Наук у Парижі. З наступом більшовицьких військ 1943 р. Н. Полонська-Василенко була змушена покинути Україну і надалі її життя пов’язано з еміграцією. Протягом 1944–1945 рр. дослідниця була професором Українського вільного університету у Празі, а з 1945 р. – у Мюнхені, куди перебрався університет після радянської окупації Чехословаччини. Таким чином, значний доробок вченої був опублікований за кордоном України і на сьогодні залишається не інтегрованим у вітчизняний науковий дискурс. Серед цих праць – і стаття “Київська Держава і Захід”, що вперше була опублікована в Лондоні в часописі “Визвольний шлях”, № 1 (1954). Для сучасної медієвістики цей нарис є цікавим і важливим не стільки своїми висновками, як постановкою питання, актуалізацією західного вектора в дослідженнях, присвячених українському середньовіччю, чим вводить історію України в коло європейської медієвістики. Важливо, що дослідниця наголошує не лише на вагомому впливі Західної Європи на Україну, а й на впливі України на середньовічну Європу. – Д.Г.

Археологічні дослідження – з одного боку, і ревізія письмових джерел – з другого, дали можливість значно відсунути в глибину, як початок нашої державності, так і високі культурні досягнення: усе в більш переконливих формах виступає перед нами друга половина IX ст., доба Аскольда. Гіпотетичні ще припущення про державу Аскольда, похід на Царгород, перший договір з греками, і перше хрещення Русі знаходять підтримку в перших датах Раффелштеттенського договору – доба Людовика Німецького (помер 876), який в'язав “Русь” з Баварією, і свідчення Баварського географа, що занотував Русь, як західних сусідів хозарського каганату (друга половина IX ст.).

З середини X ст. маємо ряд дипломатичних посольств Київської Держави та Заходу; рр. 959–962 обмін посольств Ольги та Оттона I-го Великого започаткував інтенсивні стосунки Києва з Заходом. Польща, Угорщина, Німеччина, Англія, Франція, Скандинавія, Ватикан втягуються у вир цих стосунків, які набувають часами дуже інтенсивних форм. Україна стає невід’ємною частиною цілої Європи, і навіть внутрішні події в Києві притягають пильну увагу західно-європейських володарів. Так боротьба Святополка з Ярославом зв’язується з польсько-німецькими відносинами і коаліція на користь Ярослава розпадається внаслідок замирення Генриха II-го з його васалом Болеславом Хоробрим. А далі, спільно з тим же Генрихом II-гим Ярослав відновлює порядок у Польщі. Боротьба Ярослава Волинського з Володимиром Мономахом викликає коаліцію західно-європейських володарів. Боротьба Ізяслава II-го з Юрієм Довгоруком втягує Гвельфів і Гогенштауфенів, Угорщину, Польщу, Візантію і Чехію, які в складних взаємовідносинах поділяли свої впливи в першій боротьбі Києва з північним Сходом.

Як було властиве середньовіччю, наслідками дипломатичних союзів були шлюби: починаючи з Володимира Великого, шлюби зв’язували князівську родину зо всіма володарями Західної Європи; найбільше припало таких шлюбів на часи Ярослава Мудрого і його сина Всеволода: той був посвоячений зо всіма видатними королями. Протягом X–XII ст. біля 50 шлюбів в’язали династію Київських князів з можновладцями Європи. Деякі з них залишили значний слід в історії країн, до яких приходили наші князівни: досить нагадати Анну, королеву Франції, Евпраксію-Адельгейду, імператрицю німецьку, Евфросинію, королеву угорську тощо. Незалежно від особистих якостей нареченої, кожен шлюб був значною подією в галузі культурних впливів: з нареченою приїздив її почот, її жінки, вона приносила посаг і хронікарі згадували валки з коштовними

речами, дорогоцінностями, матеріяли, які привозили з Києва, і так переносилася атмосфера звичаїв, мистецтва, смаків, традицій, в яких виростала молода королівна.

Не можна забувати, що поруч з дипломатичними та матримоніальними стосунками ширилися церковні: приєднання Руси до Східної Церкви не припинило обміну посольствами з Ватиканом: послы від пап приходили до Володимира, Ізяслава, Всеволода, приходили і пізніш до 1231 р. Надзвичайно важливим є факт приходу до Києва, за часів Володимира Мономаха, ченців-скотів з монастиря Св. Якуба та Гертруди у Регенсбурзі: коли їм не вистачило коштів на закінчення будування собору. З великими труднощами прийшли ченці до Києва по допомогу й одержали її від князя та його бояр; це свідчить про те, що в Регенсбурзі не лише знали про існування Києва, але знали про щедрість князя і про те, що він не відмовить дати допомогу на католицький монастир в 1119–1125 рр. (?)², хоч це було майже 70 років після розділення церков.

Цілком природно, що дипломатичні та культурні зв'язки розгорталися рівнобіжно з економічними: починаючи зі згаданого вже “Раффелштеттенського митного закону”, тягнеться низка законів, договорів, привілеїв, які санкціонували торговельні стосунки Західної Європи з Київською Руссю. Те, чим був Київ для Східної Європи – могутнім багатим торговельним осередком, тим був Регенсбург для Західної Європи – великим торговельним осередком; в обох містах скупчилися купці з усіх країн, і лунали різні мови.

Ревізія джерел дала можливість виявити яскравіше не лише інтенсивність зв'язків, але – і це є головне – характер обопільних впливів. Найбільше матеріялів маємо ми в галузі впливів західної європейської культури на українську культуру київської доби. Багато дослідників працювали над цим питанням і наслідки їх праці переконливі. Право, література, навіть церковне життя, зокрема – мистецтво образотворче в усіх його формах заховують безперечні сліди впливів західно-європейської культури. Проте, головний інтерес для нас полягає не в кількості рис, що свідчать про чужинецькі впливи, а в виявленні характеру, який мали ці впливи, як саме сприймалися вони.

Перш за все треба зупинитися на тому, який саме рівень культури був на Україні київської доби, і яке враження робила вона на західно-європейську еліту, видатних представників Західної Європи. Боніфаций

² Знак “?” поставлений Н. Полонською-Василенко. – Д.Г.

Бруно, що в сані єпископа відвідав Київ у 1007–1008 рр., писав цісареві Генрихові II-му, що Київ одне з найбільших міст Європи. Тітмар Мерзебурзький, на підставі свідчень німецького вояка, що відвідав Київ під час боротьби Ярослава з Святополком у 1018 р., писав, що Київ велике місто, в ньому 8 ринків, 400 церков, сила чужинців. Єпископ Моксавіє де Савейр р. 1049 виніс враження від Києва, що це велике місто, столиця могутньої держави, культура якої вища за французьку. Адам Бременський наприкінці XI-го ст. писав, що Київ – суперник Царгороду, окраса Східної Європи. Ці відзиви свідчать, як ставилися чужинці до Києва.

До цього можна додати захоплені відзиви хроністів з приводу тої розкоші, багатства подарунків, які дістала Німеччина часів Генриха IV-го від Ізяслава та Святослава: Лямберт писав, що Німеччина ще не бачила такої розкоші в одязі, прикрасах, посуді та зброї, що одержала від них.

Висоті матеріальної культури відповідала висота духовної: договори Олега та Ігоря з греками Шлецер визнавав за видатніші пам'ятки середньовіччя. Твори митрополита Іларіона свідчать про виключний талант автора, а разом з тим про його ерудицію, вміння користатися класичною літературою. В “Слові о законі і благодати” митрополит Іларіон звертався до своєї аудиторії, як до людей “до излиху наситившихся сладости книжної”. Він не був єдиним винятком: літописи наші, зокрема “Повість временних літ”, свідчать про широку освіту літописців. Д. Лихачев вважає, що літописи правили за дипломатичні документи, які доводили права Київської Русі на рівноправність з іншими народами. А “Руська Правда”, цей видатний твір правничої думки? А подорож ігумена Даниїла до Святої землі – що свідчить про виключну інтелігентність автора і має право стати в ряді видатніших свого часу. А “Слово о полку Ігоревім”, цей незрівнянний поетичний твір?

Ці рядки, присвячені характеру культури Київської Русі, свідчать, як повинна була сприймати вона чужі впливи; і дійсно, з надзвичайною обережністю, з розумінням вартости їх і почуванням власної гідности сприймалися ці впливи. Це стверджується на кожному кроці: як маючи безперечні впливи візантійського мистецтва, в Київській Русі не було жодного храму візантійського стилю, незважаючи так і на запозичення рис романського мистецтва, не було й романської будови. Перетворюючи східні, західні та південні впливи в горні власного мистецтва, наші мистці творили нове, свіже, неповторно-чудове мистецтво, неповторно-чудовий стиль, властивий Київській добі. Прекрасні були зразки перегородчастої емалі візантійських майстрів, але захоплені ними київські мистці взяли

техніку, форму, але дали свої власні кольори і їх птахи та арабески заграли яскравими фарбами: червоною, зеленою, синьою, яких уникав візантійський зразок. В запозичені зі сходу та півдня форми мистецтва вкладався новий зміст, творився той характер мистецтва різних видів його, який драгував грецьких єпископів, бо в ювелірних виробках, в кераміці, в малюнках у дивну гармонію об'єднувалися мотиви християнства з незабутою ще життєрадісною релігією обожування природи; постаті святих ще не перешкоджали відображенням фантастичних сирен, богині матери природи і жриць її. В образотворчому мистецтві, як і в “Слові о полку Ігоревім”, живе природа, могутня, улюблена, що поділяє лихо й радості людини. В одне ціле сплітаються власні традиційні мітологічні уявлення, власний фольклор і чужі впливи та творять нове, як уважно збирає старий Дніпро свої притоки й несе до моря свої хвилі, в яких не можна відділити ясноблакитних вод Прип'яти від синіх – Десни.

Логічним виникає питання: якщо дійсно з таким визнанням високої якості української культури ставилися до Київської Русі на Заході – невже ж вона не мала жодного впливу? Невже ж Київська Русь лише сприймала чужі впливи й не дала нічого в обмін? Апріорі це питання може бути розв'язане тільки позитивно: вплив мусів бути, не міг не бути. Тоді виникає друге питання: чому ми маємо так мало фактичних доказів цього впливу? Відповідь на це питання дуже складна. По-перше – це є наслідок тої майже столітньої презумпції, яка панувала в російській, а в спадщину – і в українській історіографії про меншовартісність культури Київської Русі, порівнюючи з Західньою Європою. З одного боку, – представники норманської теорії пояснювали все, що було цінного, впливами норманів-варягів; з другого боку, – прихильники впливу Візантії шукали в усьому грецьких впливів. По-друге – внаслідок цієї презумпції – надто мало уваги приділяли розшукам і дослідженню впливів Київської Русі на Заході. Нарешті, третя причина полягає в тому, що в західньо-європейських музеях, церковних збірках тощо дуже часто речі, безумовно походження з Русі, позначаються або загально як речі “добі вікінгів”, “візантійської роботи”, або з невірними позначеннями. Так, напр[иклад], у церкві Св. Годегарда в Гільдесгаймі зберігається гарної роботи хрест з позначенням “Іерусалимський хрест”, незважаючи на напис на ньому: “Зроблено на замовлення новгородського купця Іллі з Людагощої вулиці”. В сакристії собору Св. Петра в Римі зберігається “дальматика Карла Великого”. За останні часи д-р Гоцій порушив питання про походження її з Київської Русі, датуючи XI-м століттям. Число таких прикладів можна значно побільшити.

За останні роки можна констатувати зрушення в цьому питанні, і низка дослідників, переважно чужинців, значно збагатили наші відомості про знайдені в Західній Європі речі походження з Київської Русі, та зроблені під їх впливом. Так чеський археолог Схранил знайшов вплив речей з Чорної могили під Черніговом на ювелірних виробках Чехії XI-го ст. (Желенець, Жалове, Предмосте, Мельник); Червінка знайшов такі впливи на речах Моравії. В Чехії знаходять трьохбусожі кульчики, енкалпіони київського типу; аналогічні речі знаходять в Польщі (Каліш, Краків); в Швеції Т. Арне знайшов полив'яні глиняні писанки київського типу. В Польщі ширилися пряслиці з червоного шиферу, що його здобували на Овруччині. В Польщі, в Шлезії знаходили багато скарбів з срібними речами київського типу: зі сканю, філіграну, черню. Робиться зрозумілою вказівка ченця Гельмерсгаузенського монастиря Теофіля, який писав у другій половині X-го або на початку XI-го ст. в своїй “Записці о ремеслах”: “Прочитавши цю записку побачиш ти, як багато дала Русь для досконалости емалі та черні”. Очевидно, чутки про цю досконалість лунали по всій Європі. Тоді Західня Європа мала тільки кеттлахського типу виємчасті емалі, і лише в XI-м ст. з'явилися лимозькі, які значно поступалися перед київськими. Правда, не маємо відомостей про експорт київських емалів, але є інші докази: скарби, посаги Анни, Евпраксії, подарунки Ізяслава, Святослава. Невже ж вони не зробили впливу на Європу?

Країна розкошів, багатства й краси – Україна-Русь давала Західній Європі чимало зразків мистецтва. Зокрема цікавим у цьому відношенні має бути Регенсбург. М. Алпатов звернув увагу на подібність між фресками церкви Св. Емерама в Регенсбурзі з пам'ятниками київського мистецтва. Але вже 25 років пройшло з того часу і досі цю думку не по-сунено вперед. Цікаво, в скандинавських сагах, в німецькому епосі, в англо-сакських переказах можна знайти ознаки впливів київських билин, легенд, занесених до літопису тощо. Київська Русь давала своє ім'я ліпшим виробам, що їх знала Європа: в Чехії до XIV-го ст. називали “руськими” найкращі залізні замки, у Франції – “руськими” усякий шовк, “руським золотом” називали те, чому не можна було скласти ціну. Звичайно, така країна повинна була робити вплив на життя, мистецтво, культуру Західньої Європи, і справа нових дослідників прикласти всіх зусиль для виявлення цих впливів такою мірою і з таким переконанням, як дослідники XIX-го ст. вишукували впливів Заходу на Схід.

Можна з запевненням сказати, що протягом чотирьох століть Київська Русь і Західня Європа жили спільним життям. Як знали хроніки

Європи тоді про Київ, так наші літописи цікавилися життям Заходу; Іларіон, митрополит Київський казав, що Київська держава відома в цілому світі; літопис в 1111 р. висловлював певність, що слава перемоги над половцями “ко всімъ странамъ далнимъ, рекуще къ грекомъ и угромъ, и ляхомъ и чехомъ, донде же и до Рима проиде”. “Слово о полку Ігоревім” в 1187 р. згадувало перемогу Святослава Київського: “ту німці і венециці, ту греки і морава поють славу Святославлю”. Згадував р. 1190 наш літописець, як “иде царь нѣмецкии со всею своею землею битися за Гроб Господень... сии же нѣмци, яко мученики святе прольяше кровь свою за Христа”. Знають літописи й взяття Константинополя хрестоносцями в 1204 р., знають і накази заборони цісаря Пилипа і папи руйнувати місто й порушення цих наказів. В цій близькості інтересів Київської Русі та Західньої Європи полягає одна з головних ознак її культури.

Публ., комент. Д. Гордієнка